

Risk för falska minnen – barn, misstänkta övergrepp och vårdnadstvister

Christina Nissas-Arhippainen

Specialiseringutbildning i rättspsykologi 2017-2019

Skriftlig uppgift

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING	2
1.1 Arbetets bakgrund och frågeställning	2
1.2 Metod	4
2. TEORIER OM FALSKA MINNEN	4
2.1 Proaktiv och retroaktiv interferens (<i>interference</i>)	4
2.2 Fuzzy-trace teorin	5
2.3 Source monitoring- teorin	6
2.4 Debatten om förträngda (<i>repressed</i>) och återställda (<i>recovered</i>) minnen	7
3. VEM ÖVERGREP SIG PÅ JANE DOE?	8
4. BARN OCH UTVECKLING AV FALSKA MINNEN	11
4.1 DRM – paradigmet	11
4.2 Minnen man inte tror på (<i>nonbelieved memories</i>)	11
5. FALSKA MINNEN HOS BARN – VID MISSTÄNKTA ÖVERGREPP OCH VÅRDNADSTVISTER	12
5.1 Den farliga familjen?	12
5.2 Falsa minnen och barns trovärdighet som vittnen	14
5.3 Vårdnadstvister	17
5.4 Hur minimera felbedömningar?	19
6. DISKUSSION	20
Källförteckning	21

1. INLEDNING

1.1 Arbetets bakgrund och frågeställning

Minnet är inget att lita på. I vår vardag får vi felaktig information (misinformation) från många håll. Då vi återfår eller rekonstruerar minnen, kan förvrängningar komma in utan särskild extern påverkan, och dessa kan bilda minnesförvrängningar. Många decenniers forskning visar att vi inte har några medel att särskilja förvrängda eller helt falska minnen från riktiga minnen. Den uppenbara relevansen för juridiska tvister men också andra vardagliga händelser gör att allmänheten vill veta mera om felaktig information och våra formbara minnen (Loftus, 2005, 365).

Minnet är felbart som bäst och opålitligt som sämst. Brister i minnet innebär inte bara utelämnande av detaljer från den ursprungliga upplevelsen, utan skapar också under minnesprocessen minnesillusioner (*memory illusions*). Minnesillusionernas ursprung varierar, men effekten är oftast densamma och kan leda till falska minnen (Howe & Knott, 2015, 634).

Minnet är lätt att ändra på. Detta bör beaktas särskilt gällande vittnen i rättegångar. Om vittnen diskuterar ett brott med varandra, så kan detaljer från de andras minnen blandas ihop med andra personers minne. Detta sker utan att personerna försöker visa sig kunniga eller faller för gruppsytryck. Minnen förändras på riktigt. Minnet kan manipuleras med flit eller av misstag.

Barn kan ha förvrängda minnesbilder och falska minnen. Falska minnen innebär att barnet tror att minnesbilden härstammar från verkliga händelser, men det är frågan om saker som aldrig hänt. I vårdnadstvister kan den ena föräldern manipulera barnet att tro att den andra föräldern misshandlar eller förgriper sig sexuellt på barnet. Detta kan leda till att barnet blir rädd för den andra föräldern, börjar undvika den och till och med avsky den. Barnet börjar självt tro att det som barnet säger har hänt. Att minnas i sig att något hänt är inte ett bevis för att detta faktiskt hänt, t. ex. som bevis i rättegångar. Barn kan också medvetet säga falska anklagelser att ett övergrepp ägt rum. Ifall barnet upprepar de falska anklagelserna finns risk för att det så småningom skapas minnesförvrängning.

Det har förekommit många fall, som också dokumenterats, som visar hur en suggestiv terapeut kan få klienten (också barn) att minnas händelser som aldrig ägt rum. Detta kan leda till allvarliga konsekvenser för både klienten och den påstådda förövaren. I Finland har fallet med *Nooran monta minää* fått publicitet. Ett annat fall är *Lauras* berättelse, *Löydetty muisto*, som finns dokumenterat i en facktidskrift (se Suomen Kuvalehti 37/2016).

Det är svårt att estimeras hur vanliga falska minnen eller överlag falska misstankar om övergrepp gällande barn är. En studie gjordes vid den rättspsykologiska enheten vid Helsingfors och Nylands sjukvårdsdistrikt (HUS) gällande klientelet under perioden 1.1. 2006 – 31.12.2011. Samplet utgjorde 145 undersökningar om misstänkta sexuella övergrepp på barn, där barnen hade intervjuats med ett standardiserat intervjuformulär, NICHD. I studien framkom att i 54 fall, 37 procent av samplet, innehöll barnens redogörelse ingen sådan information som hade stött misstanken om sexuellt övergrepp eller andra alternativa hypoteser (se Laajasalo m. fl., 2018).

På basen av denna studie kan slutsatsen dras att ogrundade (falska) misstankar gällande övergrepp på barn förekommer och är eventuellt mera förekommande än man skulle tro. Falska minnen hos barn är ovanligare. Det är dock svårt att estimeras hur marginell förekomsten är.

Avsikten med detta arbetspapper är att ge en insikt i falska minnen generellt och med särskild vikt vid barn gällande övergrepp och vårdnadstvister. Vad kan falska minnen innebära vid övergrepp på barn och i vårdnadstvister. Hur kan falska minnen påverka barns uppfattning om verkligheten och det som skett eller inte skett?

Hur kan händelser som vi aldrig har upplevt bli del av vår personliga historia? Svaret på denna fråga ges i olika teorier om falska minnen. Falska minnens uppkomst har förklarats med hjälp av olika teorier och olika paradigmen har utvecklats kring detta. I arbetspappret presenteras några centrala teorier. Därtill tas upp fallstudier för att belysa problematiken vid misstanke av övergrepp och vårdnadstvister.

1.2 Metod

Materialet som används baserar sig på vetenskapliga artiklar och litteratur kring ämnet falska minnen och barn. Metoden är litteratursökning med sökord på engelska kring temat falska minnen och barn (*false memory and children*) och barn som vittnen (*children's testimony*). Fallstudierna är till en del verkliga, såsom fallet Jane Doe i kapitel 3. Vissa fallstudier är anonymiserade.

2. TEORIER OM FALSKA MINNEN

Hur skapas falska minnen och vad kan göras för att minimera risken för dessa? Falska minnen hänförs till en mängd fenomen som kan observeras i laboratorium, i psykoterapeutisk behandling och andra livsområden. Det är en skillnad mellan att minnas en exakt mening som du hör den eller att rapportera en slutledning som överensstämmer med vad du hört. Skillnaden är speciellt viktig i en rättegång, där

vittnena antas vittna om deras direkta erfarenheter och inte om egna slutsatser eller teorier om händelser (Reyna & Lloyd, 1997, 96).

I litteratur om falska minnen, beskrivs minnen som "sanna" om händelserna koms ihåg som de egentligen ägde rum, fria från utbroderande eller ovidkommande antaganden. Minnen som gäller direkta erfarenheter, som inkluderar tolkningar och slutledningar, kan vara falska. Falska minnen skall särskiljas från falska yttranden (*false allegations*). Falska minnen innehåller påståenden om att man minns något. (Reyna & Lloyd, 1997, 96). Några teorier om falska minnen presenteras i det följande.

2.1 Proaktiv och retroaktiv interferens (*interference*)

Minnen existerar inte i ett vacuum, utan de formas via upplevelser. Åtskilliga studier har dokumenterat hur våra minnen kan förändras av saker som vi erfarit tidigare (proaktiv interferens) och saker som vi erfarit senare (retroaktiv interferens). Senare gjord forskning har fokuserat på den retroaktiva interferensen. Efter att ha fått ny information, som är missledande på något sätt, gör människor fel när de rapporterar vad de såg. Ny information påverkar oss, därför att vi inte märker dess inflytande. (Loftus & Pickrell, 1995, 720).

Många av de experimentella undersökningarna om minnesförvrängning har innehållit försök att förändra minnet av en händelse som erfarits. En annan fråga är om det är möjligt att inplantera ett totalt falskt minne gällande någonting som aldrig har hänt.

Den första vetenskapliga studien, då ett falskt minne lyckades implanteras, gällde en 14-årig pojke Chris. Chris fick ta del av tre händelser som antagits ha hänt i hans barndom, detta gällde också mamman och den äldre brodern Jim. Det falska minnet introducerades på ett ställe, som skulle påminna honom om följande: När han var 5 år blev han borttappad i ett shoppingcenter i Washington. Familjen besökte ofta centret och han grät häftigt, efter att ha gått vilse, när en äldre man hittade honom och sammanförde honom med familjen. (Loftus & Pickrell, 1995, 721).

Under följande fem dagar kom Chris ihåg mera och mera om hur det var att gå vilse. Han kom ihåg mannen som hittade honom och att han blev skrämmd att inte se sin familj igen. Några veckor senare blev Chris intervjuad på nytt. Chris kom ihåg det falska shoppingcenter-minnet väl. Chris kunde berätta i detalj hur det hade varit när han blev borttappad. När det berättades för Chris att ett minne var falskt av de tre händelserna och att han skulle utpeka det falska minnet, valde han en händelse som var sann. När han fick veta att det falska minnet var händelsen i shoppingcentret, hade han svårt att tro detta (Loftus & Pickrell, 1995, 721). Denna typ av paradig har genomförts i upprepade studier sedan detta.

2.2 Fuzzy-trace teorin

Fuzzy-trace teorin är en av de nyare teorierna om falska minnen. Fuzzy-trace teorin kan användas för att förklara minnesfenomen i olika sammanhang. Teorin utgår från relativt få antaganden om vilka faktorer som bidrar till falska minnen. Det första antagandet är att minnet inte är enhetligt, utan snarast att information kodas i minnet via erfarenheter som utgörs av minnesbeståndsdelarna *gist* och *verbatim*. Gist är kärnan i erfarenheten och *verbatim* är deltaljerna eller det subjektivt tolkade. (Reyna & Lloyd, 1997, 99).

Teorin utgår från att vi bearbetar och kodar eller lagrar informationen till minnen på två olika sätt. "Gist" betyder att man ser till helheten av orden och skapar ett sammanhang av de ord man ser eller hör. "Verbatim" är motsatsen, med fokus på detaljer. Vissa ord läggs hellre på minnet än andra p.g.a. den egna subjektiva tolkningen av ordet (Lundgren, 2015, 2).

Enligt fuzzy-trace teorin uppkommer falska minnen primärt därför att gistminnena beskriver falskt en händelse. Personer kan minnas exempelvis via gist, att det fanns ett trafikmärke vid ett ställe, när det i verkligheten fanns en vägskylt. Missinformation kan också uppstå då *verbatim*-minnen hämtas från ett felaktigt sammanhang. Det felaktiga *verbatim*-minnet aktiveras till exempel då personer i ett experiment lär sig en lista på saker, och ett ord återkallas från en tidigare lista och läggs till en senare. (Reyna & Lloyd, 1997, 100).

Enligt fuzzy trace-teorin förvärras de falska minnena generellt om tidsskillnaden ökar mellan den egentliga händelsen och manipulationssituationen (då den missvisande informationen presenteras). Efter en lång väntan försämras *verbatim*-detaljerna, såsom en klar visuell bild eller en exakt källinformation. Källan glöms ofta snabbare bort än händelsen i sig (Reyna & Lloyd, 1997, 100).

Personens ålder spelar en avgörande roll för hur minnena formas. Äldre barn minns bättre ursprunglig *verbatim*-information och kan bättre motstå effekter av gist-minnen i *verbatim* saker, men de har också större benägenhet att minnas *verbatim*-missinformation. Barn tenderar att fastna i detaljer, medan äldre människor skapar sig en helhet av den information de får tag i (Reyna & Lloyd, 1997, 101).

2.3 Source monitoring- teorin

En tredje minnesteori handlar om hur man kan identifiera källan till minnen, den s.k. source monitoring-teorin. Enligt denna teori kan falska minnen uppstå för att källan missas eller sammanblandas. Källorna kan sammanblandas med varandra om minnena delar samma kännetecken. Personer som inte får information om en källas egenskaper kan bara gissa om källan är visuell eller verbal. Om personen tvingas gissa eller om hen får ensidig information skapas minnesförvrängningar, som kan utvecklas till falska minnen (Reyna & Lloyd, 1997, 98-99).

2.4 Debatten om förträngda (*repressed*) och återställda (*recovered*) minnen

En central fråga i rättspsykologin är diskussionen om återställda minnen och falska minnen. En amerikansk professor i psykologi, Jennifer Freyd, startade debatten då hon anklagade sina föräldrar för sexuella övergrepp på 1990-talet. Den centrala frågan är huruvida sådana minnen endast är produkten av associationer gjorda under psykoterapi (falska minnen) eller reflekterar riktiga barndomsminnen av förträngda, stressbelagda händelser (återställda) minnen (Howitt, 2015, 317).

I USA har det funnits flera rättsfall där personer har anklagats för sexuella övergrepp, då en familjemedlems minne har "återställts" och personen minns det som hänt när hen var barn. Minnet återställdes under psykoterapi då personen var vuxen. Denna metod har mött på stark kritik. Enligt kritiken kan suggestiva metoder, som används av vissa psykoterapeuter, leda till att falska minnen uppstår över något som inte hänt. Denna debatt har kallats *memory wars*.

I Finland har vi också haft likande fall, där psykoterapeuter har använt suggestiva metoder för att framkalla minnen, också falska minnen, gällande t.ex. sexuella övergrepp i klientens barndom. Ett fall är Noora (Nooran monta minää), som dokumenterats av journalisten Jani Kaaro (se <https://www.rapport.fi/journalistit/jani-kaaro/nooran-monta-minaa>).

Ett annat fall är berättelsen om Laura i en finsk facktidsskrift: *Löydetty muisto, eräänä päivänä Laura muisti, mitä traumaattista hänen lapsuudessaan oli tapahtunut*. Artikeln handlar om Laura som går i psykoterapi och där upplever sig finna förklaringen till sitt illamående i form av ett förträngt minne om pappans sexuella utnyttjande av henne som barn (se Löydetty muisto, Suomen Kuvalehti 37/2016).

För att minnen kan förträngas och senare återställas måste åtminstone tre saker vara bevisade enligt Loftus (2006): a) att övergreppet verkligen ägt rum, b) att övergreppet glömts bort och varit onåbart för en period och c) att övergreppet senare koms ihåg. Övergreppen måste också uppfattas som traumatiserande.

I följande kapitel redogörs för en känd fallstudie från USA om hur ett minne återställts hos en flicka. Återställandet av minnet kan också innebära att falska minnen aktiveras. Fallet visar hur svårt eller lätt det är att återställa ett minne och hur en eventuell manipulation av minnet kan göras.

3. VEM FÖRGREP SIG PÅ JANE DOE?

Fallbeskrivningar används i vetenskapliga texter för att verifiera och beskriva ett teoretiskt resonemang och belysa verklighetsbaserade situationer. Ett fall kan ge riktlinjer för hur händelser kan antas utforma sig i liknande situationer generellt.

Jane Doe-fallet är ett exempel på en beskrivning av hur ett barns minne återställs (*recovered memory*) och barnet i detta fall minns hur det utsattes för fysiska och sexuella övergrepp av föräldern. Fallet baserar sig på verkliga händelser i USA. Fallstudien utfördes av psykiater David Corwin och hans assistent Erna Olafson. Corwin intervjuade Jane Doe fyra gånger, tre gånger då hon var 6 år (år 1984) och en gång då Jane var 17 år (år 1995). Alla intervjuerna bandades. Jane Doe är ett fiktivt namn.

Den första intervjun

Psykiater Corwin antog sig fallet år 1984 ursprungligen på uppdrag av en domstol för att utreda om mamman, såsom pappan beskyllde henne för, hade gjort sig skyldig till sexuella och fysiska övergrepp på dottern Jane. Corwin träffade Jane till en början två gånger. En vecka efter att Corwins rapport var färdig, gjorde mamman i sin tur en anmälan om att pappan hade övergripit sig sexuellt på Jane. Corwin tog ställning i rapporten för att anklagelserna mot mamman var trovärdiga och sanna (Corwin, Olafson, 1997, 92).

I den första intervjun säger Jane till Corwin att "styvmamman är snällare än mamman, för hon låter mig bada i fred."

Jane: *She's nicer, She doesn't rub her finger in my vagina and lets me take my own bath".*

(Corwin & Olafson, 1997, 93)

Den andra intervjun

Jane hämtades till den andra intervjun av sin mamma och mormor. Corwin bad Jane hålla sig till sanningen om det hon berättade förra veckan. Jane håller fast vid sin berättelse om att mamman förgripit sig på henne samt säger också att mamman bränt hennes fötter på spisen.

Den tredje intervjun

Den tredje intervjun gjordes några veckor efter den andra intervjun. Denna intervju spelades senare upp för Jane när hon var 17 år före den nya fjärde intervjun med henne gjordes.

På grund av Corwins utlåtande till rätten blev pappan ensam vårdnadshavare och mamman fick inte mera umgängesrätt med Jane.

Corwin kontaktade Jane på nytt 11 år senare. Då bad Jane att hon skulle få se de bandade intervjuerna för hon mindes inte händelserna från den tidigare barndomen.

Den nya intervjun vid 17 års ålder

Corwin samtalade först med Jane innan hon på nytt såg de tidigare intervjuerna. Corwin frågade om Jane mindes vad hon sade vid sex års ålder om eventuella sexuella övergrepp.

Jane: *I accused her of taking pictures of me and my brother and selling them. And I accused her of, when she was bathing me, hurting me. She put her fingers too far and she hurt me. But I don't know if it was intentional or just accidental.*

(Corwin & Olafson, 1997, 106).

Efter detta visade Corwin Jane videobanden och fortsatte intervjun. Han talade både med Janes fostermamman och med Jane. Fostermamman berättade att Jane träffat sin riktiga mamma och att hon hoppades att de kunde fortsätta träffas. Jane sade att hon aldrig får veta sanningen om mammans eventuella övergrepp, därför att hon inte mera har minnena kvar. Men hon tillade att hon tror, att mamman på något sätt gjorde henne illa. (Corwin, Olafson, 1997, 108).

Var minnet manipulerat?

Rättspsykolog Elizabeth Loftus ställde sig ytterst skeptisk till att Corwin har berättat hela historien om Jane och hennes familj eller att han ens tog reda på hela historien. Enligt Loftus hade de sociala myndigheterna inte ursprungligen hittat några bevis för att Janes mamma hade utövat någon form av

våld mot henne. En annan läkare som talat med Jane ansåg att hennes berättelse om mammans övergrepp var mycket mekaniskt berättad och därtill till flera personer. (Loftus & Guyer, 2002a, 7).

Innan Corwin hade kommit in i bilden hade vårdnadstvisten om Jane pågått i fem år. Mamman hade vårdnaden om Jane när pappan beskyllde mamman för övergreppen och Corwins intervjuer började. I och med intervjuerna förlorade mamman också umgängesrätten. Janes pappa och styvmamma skildes när hon var nio år. Pappan blev allvarligt sjuk när Jane var 15 och hon placerades i fosterfamilj. (Loftus & Guyer, 2002a, 9).

Loftus träffade Janes mamma efter den andra intervjun med Jane i 17 års ålder. Mamman berättade att sedan pappan dött år 1994 hade hon stegvis återetablerat kontakten med Jane. Detta varade i 14 månader tills Corwin kom tillbaka i Janes liv. Efter detta bröt Jane kontakten med mamman, för att hennes minne hade återskapats om att mamman gjort henne illa (Loftus & Guyer, 2002a, 7).

Vid tiden före den slutliga intervjun hade Jane börjat ifrågasätta om övergreppen överhuvudtaget ägt rum och diskuterat saken med sin fostermamma. Loftus anser att Janes berättelser om de sexuella övergreppen kan komma från styvmoderns suggestiva beteende mot Jane då hon var 6 år (Loftus & Guyer, 2002b, 2, 5).

Nicole Klumper (Jane Doe) berättade på nytt sin historia i The Guardian i september 2017. Hon säger att hon inte längre är säker på vad som hände under alla åren. *"There are days when I think I was molested by my biological mother and there are days I am fairly convinced it didn't happen. It is a very difficult way to live"* (Watt & Holly, 23.9.2017).

Fallet visar att minnen glöms bort men att de igen "kan aktiveras" om någon gör det systematiskt. I detta fall hade viktiga händelser glömts bort eller inte noterats. Dessa borde ha utgjort bakgrundsinformation vid ställningstaganden och åtgärder.

4. BARN OCH UTVECKLING AV FALSKA MINNEN

4.1 DRM – paradigmet

Deese-Roediger-McDermott-paradigmet (DRM) är en av de mest använda undersökningsmetoderna för att undersöka falska minnen i laboratorieförhållanden. DRM-paradigmet är utvecklat av forskarna Roediger och McDermott. Metoden innehåller en lista med ord som presenteras för försökspersonerna och dessa associerar semantiskt (språkligt) till ett kritiskt ord som inte är presenterat. Deltagarna hör t ex ord som säng, vila, vaken, trött och dröm, som alla är associationer till det icke-nämnda ordet sömn. Forskarna fann att deltagarna felaktigt återkallade ordet, som inte var representerat och återkallade rätt orden i mitten av listan (Dewhurst & Robinson, 2004, 782).

En grupp som inte visade mottaglighet för DRM-effekten är barn. En teori är att unga barn inte reagerar på DRM-effekten, för att de har svagare förmåga att uppfatta källan. Fuzzy-trace teorin säger att barn inte reagerar på DRM-listan för att de inte skapar gist-minnen. Detta stämmer överens med att barn inte har kapacitet till semantisk information på samma nivå som vuxna (Dewhurst & Robinson, 2004, 783). Nyare forskning säger däremot att barn genomgår en förändring från fonologiskt till semantiskt processande.

I en undersökning med barn användes DRM-proceduren för att undersöka minnesillusioner hos barn i åldern 5, 8 och 11 år. Resultatet var att karaktären av falska minnen varierade beroende på ålder. 5-åringar hade större benägenhet att felaktigt återkalla ord som var fonologiskt relaterade till orden de hörde. 11-åringar var mera benägna att falskt återkalla semantiskt relaterade ord. 8-åringarna igen gjorde lika många fonologiska och semantiska fel. Associationerna gjorda av barn var kvalitativt olika associationerna gjorda av vuxna och därmed är de falska minnena hos barn och vuxna kvalitativt annorlunda (Dewhurst & Robinson, 2004, 786).

4.2 Minnen man inte tror på (*nonbelieved memories*)

Flera teorier som är relevanta vid studier av falska minnen kan också tillämpas på minnen som man inte tror på. Undersökningar visar, att när falska minnen utvecklas, ökar det associativa minnet, t. ex. upplevelsen av händelser. För vuxna innehåller sanna minnen mera kvalitativa minnesdelar än falska minnen gör. Gällande barn verkar det inte finnas avgörande skillnader i subjektiva kvaliteter gällande sanna och falska minnen. Det är sannolikt att minneskvaliteterna är liknande mellan sanna och inte trovärdiga minnen (Otgaar, 2013, 6-7).

Otgaar (2013, 3) presenterar en experimentell studie i hur minnen man inte tror på utvecklas hos försökspersoner (både vuxna och 10-åriga barn) i fråga om barndomshändelser. Personer tror ofta att de har upplevt händelser, som de inte har någon minnesbild av. Många människor tror sig minnas att

de firat sin första födelsedag även om de inte har några direkta minnesbilder av detta. Otgaar presenterar en motsatt möjlighet: att personer ibland har minnesbilder av upplevelser som de inte tror att har hänt dem i verkligheten. En avgörande orsak till att personer slutar tro på sitt minne är att någon har berättat för dem att händelsen inte har ägt rum.

Otgaars studie visar att dylika minnen gällande barndomshändelser kan skapas experimentellt. Minnets flexibilitet kan skapa både falska och minnen man inte tror på. Studien bekräftar också att falska antaganden utvecklas snabbare än falska minnen och att dessa antaganden också enklare avlägsnas från händelser i motsats till falska minnen (Otgaar, 2013, 26).

Det framkom även att barn oftare subjektivt trodde på att en händelse ägt rum och de höll fast vid denna tro på falska minnen även efter att det klagjordes för dem att händelsen aldrig ägt rum. Dessa resultat antyder att barn gärna ser att händelser är sanna, att det tar längre tid att få bort falska händelser och att de prioriterar sin övertygelse även vid konfrontation med nya bevis (Otgaar, 2013, 28).

5. FALSKA MINNEN HOS BARN – VID MISSTÄNKTA ÖVERGREPP OCH VÅRDADSTVISTER

5.1 Den farliga familjen?

Hur vanliga är övergrepp på barn och var förekommer dessa? Enligt Howitt (1992, 62) har undersökningar visat att kärnfamiljen är en relativt säker miljö när det gäller övergrepp på barn, särskilt sexuella. Säkrare miljö än man ofta trott. Sexuella övergrepp på barn begås i regel inte av okända personer. Det är inte heller sannolikt att övergreppen görs av kärnfamiljens medlemmar. De mest sannolika övergriparna är personer tillhörande familjen i ett vidare perspektiv och familjebekanta.

Nationella data över barnmisshandel i USA visar på en kontinuerlig minskning mellan åren 1992 och 2012. Sexuell misshandel har minskat med 64 procent och fysisk misshandel med 55 procent. Förklarande faktorer till minskningen är bättre ekonomisk situation, lagstiftningsåtgärder och ökande resurser för barnskydd och polis, aktivare åtalsverksamhet och ökad allmän insikt i problemen. (Finkelhor m. fl. 2013, 1-2).

I Finland undersöktes år 2013 barns och ungdomars erfarenheter av våldsupplevelser. Enligt undersökningen är våld mot barn fortfarande vanligare och mera acceptabelt är våld mot vuxna. I undersökningen intervjuades 11 300 barn och ungdomar. Bland de svarande har våld i olika former upplevts i regel bara ibland. I en tidigare undersökning år 2008 hade 5 – 13 procent utsatts för lindrigt

eller psykiskt våld inom familjen, år 2013 var siffrorna 3 – 10 procent. En procent hade i båda undersökningarna utsatts för grov misshandel. (Fagerlund m.fl., 2014, 51).

I undersökningen framkom att barns sexuella umgänge med vuxna har minskar klart jämfört med 1980-talet. Förekomsten av sexuellt utnyttjande av flickor (9. klassister) hade sjunkit från 7 procent till 4 procent mellan åren 2008 och 2013. I 2013 års undersökning uppgav en flicka av tusen (0,1 procent) att hon haft sexuellt umgänge med sin pappa eller styvfar (Fagerlund m.fl. 2014, 82, 86).

Kan barn aldrig ljuga?

En allmän missuppfattning är att barn sällan ljuger eller talar osanning om övergrepp. Fjärrande föräldrar, professionella och andra aktörer har avgörande roller i hur bevis skapas i misstänkta fall av övergrepp mot barn. Ett ljugande barn och ett ärligt barn behöver inte vittna på olika sätt.

Barn kan göra falska anklagelser medvetet, detta gäller särskilt tonåringar. Detta kan bero på att vill identifiera sig som offer för att få uppmärksamhet och medlidande och få möjligheten att känna sig speciella. Man kan tänka sig att det rika nyhetsflödet och sociala medier kan bidra till att detta sker.

Här kan dras en parallell till falska minnen. Barn drabbade av minnesförvrängning uttalar falska anklagelser gentemot någon, ofta en familjemedlem. Skillnaden mellan falska anklagelser och minnesförvrängningar är att barnet självt tror på sitt minne. Båda kan innehålla element av suggestion och manipulering gentemot barnet gjort av någon nära anhörig, t.ex. den ena föräldern. Till slut kan barnet självt börja tro på de falska anklagelserna.

Samantha 16 år, anklagade sin morfar för sexuella övergrepp i sin dagbok. Hon sade att morfadern hade kysst henne vid 6 års ålder och därefter blev de beskrivna övergripandena allt allvarligare. Till slut skriver Samantha att han våldtagit henne 900 gånger.

I fallet (se Howitt, 1992, 170) ansågs att Samantha ljugit om morfadern för att hon var avundsjuk på hans förhållande till sin lillebror. Samantha omhändertogs för att hon ansågs i behov av psykisk hjälp. I fallet med Samantha kan en möjlighet också vara att hon själv till slut började tro på att övergreppen ägt rum och falska minnen skapades.

5.2 Falska minnen och barns trovärdighet som vittnen

När minnet är bevismaterial, vilket är fallet i både civila mål och brottmål, måste tas i beaktande att det finns begränsningar i hur pålitligt vi kan anse minnet vara. Det som en person minns är en

rekonstruktion av delar av vad som ursprungligen lagrats, nya erfarenheter som upplevts och manipulering av det lagrade minnet (Howe & Knott, 2015, 634).

Falsa eller felaktiga minnesrapporter kan ge felaktiga domar, falska vittnesutsagor och erkännanden på felaktiga grunder, vilket kan leda till allvarliga kränkningar av personers rättsskydd.

Barn är en grupp av speciellt intresse då de oftast är det enda vittnet eller offret för vissa typer av brott, exempelvis övergrepp eller försummelse. Före 1980-talet ansågs barns vittnesmål vara otrovärda, för att deras minnen var så belastade med fel. Efter 1980-talet har skett en stor förändring i hur brottsfall som inkluderar barn undersöks och döms.

Falsa minnen som baserar sig på förståelse om händelsers samband (exempelvis att hundar, kor, hästar och får är djur på en gård) tenderar att öka med åldern. Det är möjligt att minska eller eliminera dylika samband med manipuleringar. Sådana manipuleringar som stöder förståelsesambandet och sådana som inkräktar på det. Manipulering ökar risken för falska minnen hos unga personer, eftersom deras kapacitet att förstå samband är sämre eller mer sårbara (Brainerd, 2013, 339).

Numera anses att falska minnen kan öka drastiskt med åldern. Falsa minnen av händelser, som upprätthåller erfarenheten, ökar betydligt mellan tidig barndom och ungdom. Principen om att barns vittnesmål i sig är mera "infekterade" av falska minnen än vuxnas vittnesmål är inte längre hållbar (Brainerd, 2013, 340).

Vid övergrepp på barn saknas ofta fysiska bevis. Därför bygger bevisningen på barnens berättelser och minnen om händelsen. I dag vet man att den bevisning som fås av barn inte bara beror på hur frågorna till barnen ställs utan också vilka frågor som ställs. Barn är mottagliga för suggestiv påtryckning under intervjuer och detta kan öka risken för att göra felaktiga anklagelser (Howe & Knott, 2015, 636-637).

Fallet *The McMartin preschool* var det första i sitt slag med barn som ögonvittnen som fick nationell mediauppmärksamhet i USA år 1983. Sju lärare och förskolans ägare och hennes son anklagades för övergrepp och t.o.m. satanism, vilket omfattade flera hundra barn över en tio års period. Den huvudsakliga och enda bevisning, som stödde detta, utgjordes av intervjuer med barn utförda av åklagar- och barnskyddsmyndigheter i Los Angeles under åren 1983 till början 1990-talet. Den suggestiva och manipulerande intervjutekniken fick barnen att berätta sådant som inte hänt. Alla åtal lades sedermera ner (Se Howe & Knott, 2015, 636).

Följande *anonymiserade* fall belyser hur barns (ungdoms) vittnesmål kan uppfattas i en rättegång.

Familjen bestod av mamman och dottern (14 år) samt sambon och deras gemensamma barn, en pojke 4 år. Flickans biologiska pappa hade dött och mamman hade flyttat tillsammans med en annan man

när flickan var 10 år. Enligt flickan började sambon övergripa sig på henne sexuellt när hon var 12 år. Enligt flickan var övergripandena beröring, förslag, uppmuntran och gåvor om hon gjorde något sexuellt för sambon. Flickan själv hade bett sambon sluta och hon var illa berörd av det som hände. De sexuella övergreppen hade alltid ägt rum när flickan och sambon var ensamma. Till slut vågade hon anförtro sig åt en nära bekant om övergreppen några år senare. Sambon förnekade konsekvent att någon form av övergrepp någonsin ägt rum. I målet fanns inga andra konkreta bevis än flickans berättelse.

Sambon dömdes i rätten för sexuellt övergrepp på barn till villkorligt fängelse. Rätten ansåg flickans berättelse trovärdig. Ett argument som användes i rätten var att flickan kunde återberätta händelserna, att hon mindes det som hänt. I rättegången fanns inga andra direkta bevis, såsom vittnen eller skriftliga bevis.

Rätten ansåg flickans berättelse tillräckligt trovärdig. Trots detta kvarstår frågan om flickans berättelse är sann. I rättegången finns inga andra bevis som skulle tala till sambons nackdel. Ifall den *inte* är sann, vad har hänt. I detta fall kan det vara frågan om falsk anklagelse, minnesförvrängning eller falskt minne.

Högsta Domstolen har i ett fall (HD:2013:97) upphävt Hovrättens dom gällande ett sexuellt övergrepp på en flicka av hennes far. Hovrätten ansåg att flickans berättelse, som huvudsakligen enda bevis mot fadern, var tillräckligt trovärdig. Högsta domstolen ansåg att flickans berättelse inte var tillräckligt trovärdig för att fälla fadern, bl. a. för att hon till en del ändrat sin berättelse under processens gång.

5.4 Vårdnadstvister

Ett påstående som ofta förs fram i samband med vårdnadstvister är om barnet utsatts för manipulation av den andra föräldern eller både föräldrarna. Domstolarna är numera medvetna om fenomenet fjärmande av barnet *parental alienation (PA)*¹ från den ena förälderns sida. PA innebär en manipulering och t.o.m. hjärntvätt från den ena förälderns sida och barnets medverkan till förtal av den andra föräldern (se Kelly & Johnson, 2001, 249).

Aktiv fjärmning och utveckling av falska minnen och minnesförvrängningar är sällsynta händelser i vårdnadstvister. I en kanadensisk undersökning år 1998 gällande misstanke om våldsövergrepp i vårdnadstvister utgjorde fabricerade övergrepp av föräldrar 4 procent av övergreppen. Barn är också sällan förorsakaren till avsiktligt falska anklagelser om sexuella övergrepp. Men det är känt att

---

¹ PAS, Parental alienation syndrome, är inte samma sak som företeelsen parental alienation. PAS används för att beskriva en diagnosticerbar störning hos barnet som förekommer vid vårdnadstvister (Kelly m fl, 2001, 249).

föräldrarna eller någondera föräldern med hjälp av barnen medvetet kan försöka vilseleda rättsväsendet (se Trocmé & Bala, 2005, 1337, 1343).

Om föräldern styr barnets tankar i en viss riktning, växer risken för att barns minnesbilder förvängs. Föräldern kan också omedvetet styra barnets tankar, t. ex. genom oro och förhastade slutsatser om den andra förälderns agerande. Fjärmandefenomenet kan leda till återkommande rättegångar rörande barnets vårdnad och umgängesrätt.

Kännetecknande för fjärmningen är b.l.a (se Häkkänen-Nyholm, 2010, 501) att barnet hävdar att dess vilja att fjärma sig från föräldern baserar sig på eget självständigt tänkande. Barnet känner inte heller skuld gentemot den andra föräldern på grund av sitt beteende eller de känslor som beteendet väcker hos barnet. Barnets fientlighet sträcker sig också mot förälderns släktingar och vänner.

Barnet kan vägra träffa sin ena förälder med hänvisning till de dåliga erfarenheterna det haft med föräldern i fråga. Barnets minnen av förälderns agerande kan innehålla minnesförvrängningar och falska minnen. Situationen är komplicerad och här finns risk för felbedömningar från olika aktörers sida. Det tidigare beskrivna fallet Jane Doe illustrerar en sådan situation där antalet felbedömningarna troligtvis är betydande.

Då våld förekommer i hemmet kan den ena föräldern och barnen fara till ett skyddshem. Den ena föräldern söker sig med barnen till skyddshemmet för att skyddas från den andra föräldern. Båda föräldrarna kan dock uppfatta att just denna föräldern har rätt och den andra har fel. Objektivt sätt kan det vara så att båda föräldrarna har rätt, t. ex. att båda utövar psykiskt våld eller att våldet inte är så allvarligt att skyddshem behövs.

Skyddshemmen kan också användas på ett felaktigt sätt av en manipulerande förälder gentemot den andra föräldern. Föräldern kan söka sig med barnet till skyddshemmet för att skaffa fram fiktiva bevis för övergrepp.

Följande två anonymiserade fallbeskrivningar får belysa vårdnadstvister:

Familjen består av mamma och två döttrar, 12 och 7 år, med olika pappor. Den första dotterns pappa har ingen kontakt med henne. Den yngre dotterns pappa har separerat från mamman för ett antal år sedan och har nu förlorat kontakten med sin dotter. Han har inte besökt mammans hem på en längre tid. Mamman anklagar honom för fysiska, psykiska och sexuella övergrepp på båda barnen samt våldsamt gentemot henne. Mamman har gjort polisanmälningar om händelserna som enligt henne har ägt rum. Den äldre dottern har berättat om hur rädd hon är hela tiden att den andra dotterns

pappa skall komma till deras hem. Rädslan följer med henne hela tiden. Hela familjen är nu i ett tillstånd av rädsla för att pappan skall komma.

Systemen för den aktivaste kampen mot halvsystemens pappa. Hon har så starka rädslor för honom att de inte går att förklara som situationen är idag. Hon måste få psykiatrisk vård för rädslorna. Pappan är inte fälld för något brott. Föräldrarna har en vårdnads- och umgängesprocess anhängig.

En möjlig förklaring (kan också vara andra) till detta kan vara att mamman manipulerar dottern gentemot den andra dotterns pappa. Dottern har så starka rädslor att de påverkar hennes vardagliga liv och sannolikt också minne. Frågan är om manipulationen är medveten från mammans sida för att gynna henne i den kommande vårdnadsrättegången.

Det andra fallet: Föräldrarna har skilt sig för några år sedan och skilsmässan var upprivande. Familjen har två barn. Den ena dottern, 12 år, bor med pappan och den andra dottern 8 år med mamman. Den äldre dottern vägrar träffa mamman för att enligt dottern har mamman utsatt henne för systematiskt fysiskt våld under flera år. Ingen (medlare, psykolog etc.) får dottern att träffa mamman, den andra dottern träffar regelbundet pappan och systemen. Dottern uppvisar ett klart förakt gentemot mamman. Pappan säger att han försökt få dottern att träffa mamman.

Hur har det blivit såhär? Här finns flera möjliga scenarier: Pappan har fjärrmat dottern aktivt från mamman. Mamman har utövat fysiskt våld mot dottern och dottern är rädd för mamman. Dottern ljuger eller alternativt har utvecklat minnesförvrängning eller falska minnen om våldet. Dottern har själv valt mamman som orsaken till problemen i hennes liv.

5.4 Hur minimera felbedömningar?

I barnskyddet och i andra myndigheters agerande kan det uppstå felbedömningar på olika nivåer när misstanke om ett övergrepp skall bemötas: 1. Felbedömning i rapporteringen av övergreppen, 2. felbedömning i utredningen av det misstänkta övergreppet, 3 felbedömning i identifikationen av utövaren, 4. felbedömning gällande vidtagna åtgärder; stöd, terapi, omhändertagande etc. (Howitt, 1992, 188).

En av de viktigaste faserna vid undersökning av ett misstänkt övergrepp är att noggrant gå igenom bakgrundsinformationen för att klargöra om det kan finnas orsak att misstänka övergrepp. Här kan misstag göras vid bedömningen om det finns orsak att misstänka övergrepp eller inte. I Finland har de rättspsykologiska enheterna rätt att få all den information om barnet som är väsentligt, exempelvis

rörande barnets hälsa, barnskyddsåtgärder, skolgång, dagvård. Detta ger möjlighet att fastställa t. ex. fysiska övergrepp som skett under en längre tid (Korkman m. fl., 2017, 9, 12).

I Finland rekommenderas att utredarna använder sig av hypotestestning. Efter en noggrann genomgång av bakgrundsmaterialet formuleras alternativa hypoteser över det misstänkta övergreppet. Exempel på dylika hypoteser: 1. Övergreppet har ägt rum, 2. anklagelsen härrör sig från ett missförstånd, 3. barnet ljuger etc. Vid misstanke om övergrepp används i bl.a. Finland och Norge ett standardiserat NICHD intervjuformulär, som minskar riskerna för felaktiga bedömningar (Korkman m.fl., 2017, 7, 9,).

Det är viktigt att inse att felbedömning gällande övergrepp på barn kan ske hos olika yrkesgrupper. Därför bör alla professionella vara medvetna om risken att göra en felbedömning av situationen. Samarbete mellan olika aktörer och ömsesidig tilltro mellan yrkesgrupperna är viktigt.

6. DISKUSSION

Avsikten med detta arbetspapper är att ge en inblick i hur falska minnen kan uppstå särskilt hos barn. Arbetspapprets syfte är att lyfta upp minnesförvrängningar och falska minnen som ett fenomen att beakta vid handläggningen av svåra barnskyddsfall och vårdnadstvister. De professionella utövarna bör beakta att sanningen kan vara mångdimensionerad och svår att få fram. Ett barn behöver inte ljuga medvetet, men barnet kan omedvetet föra fram osanning i form av falskt minne.

I Finland hörs inte barn under 15 år som part (målsägande) eller vittnen i domstolar, utan de hörs under förundersökningen. Intervjuer med äldre barn görs i regel av polisen och yngre barn och barn med speciella behov intervjuas genom handräckning av rättspsykologiska enheter med experter i rättspsykologi i samarbete med polisen. Intervjuerna bandas och skrivs ut. Den misstänkte får se intervjun med barnet och kan ställa frågor till barnet via intervjuaren (se Ellonen & Rantaeskola (red), 2016).

I Finland har införts strängare lagstiftning och lägre tröskel för utredningstvång vid misstanke om övergrepp på barn. Detta är bra, men här finns en risk att allvarliga övergrepp kan bli oupptäckta då det råder utredningstvång också vid misstanke om relativt obetydliga fysiska övergrepp. Resurserna är begränsade och antalet fall som skall utredas har ökat. Fasen då bedömningen görs om det finns orsak att misstänka övergrepp eller inte är speciellt känslig för felbedömningar.

Resurser borde dock finnas för att mera systematiskt kunna ta tag i misstänkta övergrepp då misstankar vaknar genom barnets berättelse. Tillräcklig utbildning för professionella inom barnskyddet, polisen, rättsväsendet etc. kring tematiken om falska minnen och minnesförvrängningar är viktigt. Tillräcklig och systematisk genomgång av bakgrundsinformation är mycket väsentligt. I det tidigare beskrivna fallet Jane Doe är det just här utmaningarna verkar ha funnits i och med att bakgrunden inte undersöktes tillräckligt, åtminstone inte tillräckligt systematiskt. Testning av olika hypoteser är en bra arbetsmetod att använda sig av, vilka hypoteser är sannolika och vilka är mindre sannolika.

Det har sagts att en falsk anklagelse om sexuellt utnyttjande av barn sällan framkommer från en helt ogrundad situation. I undersökningen som gjordes om klientelet vid den rättspsykologiska enheten vid HUS framkom att även de barn och familjer, där ingen misstanke om övergrepp kunde fastställas, var i behov av fortsatta professionella stöd- och hjälpåtgärder p.g.a. riskfaktorer i familjen (se Laajasalo m.fl, 2018, 17).

Även om falska minnen hos barn sannolikt är relativt ovanliga företeelse vid vårdnadstvister och barnskyddsåtgärder är det viktigt att dylika situationer uppmärksammas och känns igen för att hjälpa de berörda parterna.

Källförteckning

Brainerd C.J.: Developmental Reversals in False Memory: A New Look at the Reliability of Children's Evidence. *Psychological Science. Current Direction in Psychological Science*. 22(5) 335 - 341. 2013.

Corwin David., Olafson Erna: Videotaped Discovery of a Reportedly Unrecallable Memory of Child Sexual Abuse: Comparison With a Childhood Interview Videotaped 11 Years Before. *Child Maltreatment*, Vol 2, No 2, May 1997, 91 - 112, 1997.

Dewhurst Stephen and Robinson Claire: False Memories in Children. Evidence for a Shift from Phonological to Semantic Associations. Lancaster University, Lancaster, England. Research Article, *Psychological Science*, Volume 15.Number 11, 2004.

Ellonen Noora, Rantaeskola Satu (red): *Utredningar av vålds- och sexualbrott mot barn*. Polishögskolans publikationer, Läroböcker 25. Tammerfors 2016.

Fagerholm M., Peltola M., Kääriäinen J., Ellonen N., Sariola H.: Lasten ja nuorten väkivaltakokemukset 2013. Lapsiuhritutkimuksen tuloksia. Poliisiammattikorkeakoulun raportteja 110. Suomen Yliopistopaino, Juvenes Print, Tampere 2014.

Finkelhor D., Saito K., Jones L.: *Updated Trends in Child Maltreatment, 2013*. 2015. Durham, NH. Crimes against Children Research Center.

HD:2013:97

Howitt Dennis: *False allegations*. I boken *Introduction to Forensic and Criminal Psychology*. Fifth edition. Pearson Education Limited 2015.

Howe M. L., Knott L.M.: The fallability of memory in judicial processes: Lessons from the past and their modern consequences. 2015. *Memory* 2015. Vol. 23, No.5, 633-656.

Howitt: *Child abuse errors. When Good Intentions Go Wrong*. Harvester Wheatsheaf. 1992.

Häkkinen-Nyholm, Helinä: Lapsen vieraannuttaminen toisesta vanhemmasta erotilanteesta. *Duodecim* 2010;126:499-505.

Kelly J., Johnston J.R.: The Alienated Child. A Reformulation of Parental Alienation Syndrome. 2001. Family Court Review, Vol. 39 No 3, July 2001, 249-266.

Korkman J., Pakkanen T., Laajasalo T.: Child Forensic Interviewing in Finland: Investigating Suspected Child Abuse at Forensic Psychology Unit for Children and Adolescents. In: Johansson S, Stefansen K, Bakketeig E, Kaldal A. (eds) Collaborating Against Child Abuse. 2017. Palgrave Macmillan.

Laajasalo Taina, Korkman Julia, Pakkanen Tom, Oksanen Merja, Lampenius Tuulikki, Peltomaa Emma, Aronen Eeva T: Applying a Research-Based Assessment Model to Child Sexual Abuse Investigations: Model and Case Descriptions of an Expert Center. Journal of Forensic Psychology Research and Practice. 27 Mar 2018.

Loftus and Davis: Recovered Memories. Annual Review of Clinical Psychology, vol 2, 469 - 498, 27.4.2006.

Loftus Elizabeth F.: Planting misinformation in the human mind; A 30-year investigation of the malleability of memory, 361-366. Learning Memory, 2005, 12.

Loftus and Guyer: Who abused Jane Doe? The Hazards of the Single Case History, Part 1. Skeptical Inquirer Volume 26.3., May/June 2002.

Loftus and Guyer: Who Abused Jane Doe? The Hazards of the Single Case History Part 2. Skeptical Inquirer Volume 26.4. July/August 2002.

Loftus Elizabeth. Memory Distortion and False Memory Creation. Bulletin of the American Academy of Psychiatry and Law., 24(3) 281 - 295.1996.

Loftus Elizabeth and Pickrell Jacqueline: The Formation on False Memories. Psychiatric Annals 25:12/December 1995.

Lundgren Joakim: Barns minneåtergivning. Uppkomsten av falska minnen och suggestionspåverkan utifrån positiv respektive negativ information. Vetenskaplig undersökning 15 hp, Psykologi III, VT -12, Psykologiska Institutionen, Stockholms Universitet.

Löydetty muisto. Artikel i Suomen Kuvalehti 37/2016.

Nooran monta minää. <https://www.rapport.fi/journalistit/jani-kaaro/nooran-monta-minaa.>

Otgaar H., Scoboria A., Smeets: Experimentally Evoking Nonbelieved Memories for Childhood Events. 2013. Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition 39(3).

Reyna och Lloyd: Theories of false memory in children and adult. *Learning and Individual Differences*, Volume 9, number 2, 1997.

Trocmé N., Bala N: False allegations of abuse and neglect when parents separate. *Child Abuse & Neglect* 29 (2005) 1333-134.

Watt Holly: Some days I think I was molested, other I'm nor sure: inside a case of repressed memory. *The Guardian*, 23.9.2017.